

השופט-המושיע כמנהיג בתקופת השופטים

לשאלת המנהיגות הכאריזמטית

מאת

אברהם מלמט

תולדות ישראל למן כיבוש ארץ-כנען במאה הי"ג לפנה"ס ועד כינון המלוכה הישראלית בשלהי המאה הי"א עמדו בסימן של משטר מדיני יחיד במינו, הלוא הוא משטר השופטים. משטר זה, שלא מצאנו דוגמתו בקרב עמי המזרח הקדמון, צמח מתוך מצב כרוני של מלחמות שנכפו על ישראל על-ידי שכניו. אין תימה אפוא, שגילוייו העיקריים הם במישור הצבאי. בעתות של מצוקה ומשבר קמו לישראל באורח ספוראדי מנהיגים כאריזמאטיים בדמות של שופטים-מושיעים, ואלה הנחילו תשועה לעמם מיד לוחציו.

ס' שופטים הוא המקור הבלעדי להכרת פינומן היסטורי זה, אם-כי התופעה עולה גם בסיפורי שאל. הספר מכיל לקט של סיפורים עממיים על השופטים-המושיעים וכל סיפור מעלה מאבק עם צורר מטיפוס מיוחד, וכן את האתגרים הספיציפיים שהעמיד מאבק זה בפני השופט. כידוע מזכיר ס' שופטים גם טיפוס אחר של מנהיג, המכונה בחקר המקרא בשם השופט ה'קטן' או ה'זעיר', בניגוד לשופטים-המושיעים, הקרויים 'גדולים'. בדיוננו לא ניזקק לטיפוס זה, לפי שלא נתגלמו בדיוקנו קווים אופייניים של מושיע, על-כל-פנים, לא על-פי המקור הכרוניקאי, הסטיריאופי, שנשתמר בספרנו על-אודותיו (שופ' י: א—ה; יב: ח—טו). ברם, יצוין, כי לא מן הנמנע, שאף אחדים מזמזמות השופטים הנזכרים בו פעלו פעולות צבאיות והביאו ישועה לעמם.*

* בהרצאה זו, המוקדשת בעיקרה לדיון בקאטיגוריה ההיסטורית של המנהיגות הכאריזמטית, לא נדרש לבירור השאלות הספיציפיות של מחקר ס' שופטים, כגון רובדי-העריכה השונים של הספר, או היחס בין השופטים הגדולים לקטנים, או השימושים במונחים 'שופט' ו'מושיע' (והפעלים המקבילים), שאלות שנידונו

ראשון השופטים-המושעים בסי' שופטים הוא עתניאל בן קנז. הלה הביס פולש שפרץ ממרחקים לדרומה של ארץ-ישראל — הלא הוא השליט. אפוף-המסתורין כושן רשעתים, מלך ארם נהריים, שעל זהותו ניסיתי לעמוד במקום אחר. מחמת ניסוחה הסכימאטי, הסתמי, של פרשה זו חסרים פרטים של ממש על דרכי המלחמה. פרשת דבורה וברק מעלה את ההתמודדות בצפון-הארץ עם היישוב האוטונומי הכנעני. האתגר הצבאי הראשי בהתנגשות זו היה חיל-הרכב של הכנענים, שניצב מול חיל-רגלים ישראלי, אשר עליו מעיד הכתוב, כי חימושו היה דל (ח: ה). מבין שיטי הכתובים ניתן להעלות כיצד התגבר הפיקוד הישראלי על המצב, תוך ניצול גורמים אקלימיים וטרי-פוגראפיים, והוציא את כלי הרכב של האויב מכלל פעולה. סיפור גדעון מדגים את ההיתקלות עם שוסי המדבר שבראשם עמדו המדיינים, אשר פלשו לארץ המזרע מן הספר המזרחי של עברי-הירדן. הפעם היתה הבעיה הצבאית המרכזית כפולה: עדיפות מספרית של האויב ודרך לחימתו באמצעות גמלים. ברי, שהאחרונים חייבו לנקוט שיטות-לחימה מיוחדות, שבני ישראל לא היו אמונים עליהן. את הפתרון הטאקטי מצא גדעון בתכנון של קרב לילי, שמכאן היה בו כדי לבטל את העליונות המספרית של האויב ולסכל את השימוש בגמלים, ומכאן זיכה את בני ישראל ביתרונות של גורם האפתעה ולוחמה פסיכולוגית. הסיפורים הקשורים בשמם של אהוד ויפתח מספרים על מלחמות כמואב ועמון, המדינות הלאומיות שקמו בעבר-הירדן המזרחי במאה ה"ג, ואשר יושביהן, בניגוד לבני ישראל, נתארגנו במשטר ממלכתי כבר בשלב מוקדם של התנהלותם. ואחרון אדורון, מחזור סיפורי שמשון מציג את ההתנגשות עם האויב הפלשתי במערכה של הארץ, אויב שבזכות טכנולוגיה עדיפה ומשטר של אצולה צבאית (הסרגנים) עתיד היה לסכן את עצם קיומו הלאומי של ישראל.

בזרחהו בחקר המקרא. עם זאת ראוי לציין, שהלשון ישע' משמש בקונטקסט של סיפורי כל השופטים הגדולים, פרט לדבורה וברק, אם ככינוי 'מושע' (המוסב על עתניאל ואהוד — שופ' ג: ט, טו) ואם בצורת הפועל 'הושע' (בנוסף לעתניאל אצל גדעון — שם, ו: יד, ועוד; ח: כב; אצל יפתח — שם, יב: ב-ג; אצל שמשון — שם, יג: ה; ואף אצל ראשון השופטים הקטנים תולע — שם, י: א; והשווה להלן גם את הנאמר על שמגר בן ענת). לעומת זה נזכר הלשון 'שפט' בסיפורים אלה רק אצל עתניאל, דבורה, יפתח ושמשון (שם, ג: י; ד: ד; יב: ז; טו: כ; טז: לא) ואצל כל חמשת השופטים הוועירים. להלן יובאו המקראות מס' שופטים בלא אזכור שם הספר.

מזדקרת לעינינו העובדה המעניינת, ששום עלילה מעלילות ס' שופטים אינה חוזרת על עצמה, לא מבחינת טיב האויב, לא מבחינת זירת הקרבות ואף לא מבחינת הייצוג האתני-השבטי של הגיבורים-המושעים, הקמים כל פעם מקרב שבט אחר. * העדר הכפילות מן הבחינות האמורות מעלה על הדעת, שמלקט הספר ביקש להציג אך ורק דגמים של טיפוסי משעבדים, מזה, ושל דמויות מושיעים, מזה, על הדפוסים המיוחדים שצינו את המאבק ביניהם. לאמור, לא זו בלבד שס' שופטים הוא בחזקת אוסף סלקטיבי, אלא נראה לנו, כי המבחר צומצם בכוונה תחילה לכעין העלאת פאראדיגמות בלבד של מלחמות ישראל בתקופה הקדם-מלכותית. פאראדיגמות אלה נועדו, כנראה, לשמש להפקת לקחים מן האירועים, מגמה שנרמזה למעשה בפתיחת גוף הספר (ג: א-ב). מבחינת טיב האויב והמבצע הצבאי יוצא מכלל זה מעשה-הגבורה של שמגר בן ענת. הלה מכה 'שש מאות' פלשתים (מספר המייצג במקרא כוחו של גדוד) במלמד הבקר, 'ויושע גם הוא את ישראל' (ג: לא), מאורע הדומה למבצעו של שמשון כאשר היכה אלף פלשתים בלחי המור (טו: טו-טז). ברם, מקובל לשער, שאירוע זה התרחש בצפון-הארץ, ולא במרחב פעולתו של שמשון. ייתכן, שדווקא משום מגמתו הפאראדיגמטית של ס' שופטים לא ראה עורך הספר לנכון להביא את סיפור-העלילה במלואו, אלא הסתפק ברמיזה בלבד, המזכירה את שמגר, כנראה, משום ששמו בא להלן בשירת דבורה (ה: ו).

* לפני שנים רבות הצבעתי על האפשרות, כי רצף הסיפורים בסי' שופטים מושתת ביסודו על סכימה גיאוגרפית, המעלה את הופעתם של השופטים על-פי סדר מוצאם השבטי-הטריטוריאלי מדרום לצפון: עתניאל מיהודה, אהוד מבנימין, דבורה מארץ אפרים (הגוררת עמה את ברק מנפתלי), גדעון ממנשה (וכמוהו אבימלך, שעליו ראה בסוף הרצאתנו), ויפתח הגלעדי, המעביר אותנו לעבר-הירדן המזרחי, אל תחומי של שבט גד. אף שני השופטים הוועירים הנזכרים בין סיפורי אבימלך ויפתח — תולע איש יששכר ויאר הגלעדי, המייצג את חצי שבט מנשה המזרחי — תואמים באורח-כללי את הרצף הטריטוריאלי-השבטי שבספר. אמנם אחרון השופטים הגדולים, שמשון, היה משבט דן ופעל בדרום הארץ, אבל מחזור סיפוריו הוא בגדר חטיבה ספרותית נפרדת בסי' שופטים. ועוד, מנקודת-הראות המאוחרת של עורך הספר יפה לו לגיבור הדני לבוא בסיום שורת השופטים, שכן בני שבטו עברו מכבר לקצה הצפוני של הארץ (ואפשר מאותו טעם מובא דן אף כאחרון השבטים בפרק הראשון של ס' שופטים, סו: כ, שגם בו נזכרים שבטי ישראל בעיקרם לפי סדר גיאוגרפי מדרום לצפון). אם אמנם נניח את העקרון הגיאוגרפי-השבטי כקו מנחה במבנה הנוכחי של ס' שופטים תתערער מאליה האמינות הכרונולוגיות של סדר המאורעות כמות שהוא בספר; והשווה על כך להלן.

אברהם מלמט

בין כך ובין כך, קרוב להניח, שלא כל דמויות המושיעים שפעלו במאות ה'ב'—י"א לפנה"ס הוזכרו בס' שופטים. סימוכין להנחה זו ניתן להעלות גם מנאום הפרידה של שמואל. שמואל מונה בכלל מושיעי ישראל בצד ירובעל (הוא גדעון) ויפתח אף פלוני בשם בָּדָן, מושיע שאינו ידוע ממקום אחר (שמ"א יב: יא; השם בָּדָן עצמו נזכר גם בדה"א י: יז, ברשימת היוחסין של בני גלעד), ומעשה ההושעה שלו נעלם מאתנו.

על הליקויים של ס' שופטים במובן החומרי ומגבלותיו כמקור היסטורי-עובדתי מקיף ורב-צדדי הוא 'מפצה' אותנו בהעלאת סכימה קונצפטואלית בדבר השתלשלות אירועי התקופה, בכלל, והופעתם של השופטים-המושיעים, בפרט. סכימה זו, שאין לה אח ורע בספרי-המקרא האחרים בשיטתיותה ובעקיבותה, מושתתת על הסבר פראג-מאטי-תיאולוגי, המבואר הן כמבוא כללי למאורעות התקופה (ב: יא—יט) הן בצורת מסגרות לסיפורים של כל שופט בנפרד, ובדרך זו מושחלות הפרשיות לשלשלת רצופה אחת. אמת, המסגרת הפראג-מאטית ההיסטוריוסופית איננה אלא נחלת אחד ממגבשי הספר, ולפי הדעה הרווחת — של המגבש הסופי, הקרוי במינוח חקר המקרא בשם העריכה הדוטרונומיסטית. עם זאת תוכנה איננו בהכרח פרי של הגות מאוחרת בלבד, כדעת רוב החוקרים. אפשר, ואף סביר להניח, כי מהדהדים בה הדים אותנטיים, וכי מצויים בה סממנים של מציאות קדומה, כפי שהדגיש בייחוד יחזקאל קויפמן (השווה פירושו על ס' שופטים, ירושלים 1962). ברם, הלה נתפס לגישה פונדאמנטאליסטית יתירה בסברו, כי המסגרת עתיקה ביותר, וכי היא בבחינת תעודה היסטורית ראשונית, נאמנה כסיפורי השופטים עצמם.

שתי דוקטרינות מונחות ביסוד ההסבר הפראגמאטי, והן: א. התפיסה בדבר המחזוריות ההיסטורית. לפי הדוקטרינה הזאת השתלשלו אירועי ימי השופטים כמעגלים חוזרים ונשנים של חטא העם בעבודת אלילים, הגורר אחריו שעבודו בידי צורר, שבעקבותיו באה זעקת העם לה' לישועה, ולאחריה — הצלת העם בידי מושיע. השופט-המושיע מנחיל לעמו תקופת-שקט ממושכת, אם לנקוט את המינוח המקראי ('ותשקוט הארץ x שנים'), ואילו 'במות השופט ישבו והשחיתו מאבותם ללכת אחרי אלהים אחרים לעבדם ולהשתחוו לז'הם' (ב: יט). תפיסה זו כופה עלינו תמונה של השתלשלות היסטורית ליניארית, שלפיה מופיעים השופטים בזה אחר זה, מעתהנאל ועד שמשון, כשבנייהם תקופות של העדר מנהיג. כך נוצר רצף כרוני-לוגי-היסטורי, שאין לקבלו כמשקף מציאות ריאלית אלא-אם-כן יוכח

השופט-המושיע כמנהיג

סדר המאורעות מכוח טעמים נוספים. יתר על כן, תפיסה זו שוללת את האפשרות — שאין לבטלה א-פריורי — של קיום סימולטאני של שני שופטים או יותר, הפועלים באזורים נפרדים של הארץ. לעומת זה נראה, כי המסגרת ההיסטוריוסופית מבטאת אמת אימא-ננטית לגבי נסיבות התקופה הקדם-מלכותית כאשר היא מדגישה את התנודות התדירות שפקדו את העם מבחינה מדינית וצבאית, שהן במידה רבה פונקציה של התודעה הלאומית-הדתית: דעיכתה של זו גורמת להרעה במצב האומה, וחיוזקה — לביצור ולרווחה. יתר על כן, חזיון אוניברסאלי הוא, שבשעת סכנה ומשבר מתגברת ומתעצמת הרגישות הכאריזמטית של הציבור, הנאחזת באישיות שיש בידה לספק, כדברי אחד הסוציולוגים, את 'הרעבון הכאריזמאטי' של בני דורה (וראה להלן). מכאן מסתבר הפינומן של הזדקקותם החוזרת ונשנית של בני ישראל למנהיג-מושיע בשעת צרתם.

ב. הדוקטרינה האחרת היא התפיסה בדבר המימד הכלל-ישראלי. על-יסוד דוקטרינה זו הועמדו אירועי התקופה על מסד לאומי וארצי כולל, ובכלל זה היקף פעולתו של השופט. אם-כי יש בהשקפה זו משום הפרזה, הרי מאידך אין לקבל את שיטת ביקורת המקרא הרווחת, הטוענת לרקע מקומי, שבטי, מצומצם, של מפעל השופט-המושיע, ומגבילה את סמכותו לשבט יחיד, או אף לפחות מזה. דומה, עצמאית ראדיקאלי זה של האופק ההיסטורי הוא סילוף של המציאות הריאלית הקדומה. במציאות התקופה הנדונה היתה המסגרת של השבט הישראלי הבודד מעוטת-חשיבות לגבי השופט (השווה גם להלן), ומכל-שכן לגבי האויב החיצוני, שלא הבחין בייחודם של השבט ונחלתו המוגדרת. הלה תקף את היישוב הישראלי באשר הוא ישראלי, פעם בגיזרה זו ופעם בגיזרה אחרת. בדרך-כלל פגע הלחץ הזר בשבטים מספר בעת ובעונה אחת, וגם מפעל השחרור מעול המשעבד, שעוצמתו מן הסתם עלתה על כוחו של השבט הישראלי הבודד, חייב שיתוף של ברית שבטים, עובדות שעליהן הצביע כבר קויפמן.

אכן, העדגת הפנימית העולה מסיפורי השופטים משקפת בעליל נסיבות אלה. כך, למשל, מקבץ גדעון בקרב עם המדיינים לא רק את משפחתו, אביעזר, ואת בני שבטו, מנשה, אלא הוא מזעיק גם את שבטי אשר, זבולון ונפתלי (ו: לה), ובשלב מאוחר יותר הוא מסתייע אף בבני אפרים. והוא הדין לשופטים אחרים, אם-כי היקף פעולתם היה פעמים מצומצם יותר. על מידת הליכוד הלאומי המירבי שהושגה בימי השופטים נגד אויב חיצוני תעיד מערכת דבורה וברק. לפי המסורת המשתקפת בשירת דבורה מתלכדים לפעולה משותפת במערכה זו

שישה שבטים — מבנימין בדרום ועד נפתלי בצפון — הבאים 'לעזרת ה' בגבורים'. בצדק זכתה אפוא דבורה לכינוי רב-המשמעות של 'אם בישראל' (ח: ז).

כללו של דבר: סמכותו של השופט-המושע חרגה מעל ומעבר לשבט היחיד, ולא הוגבלה לטריטוריה מצומצמת. מדרך הטבע נפרסה השפעתו על ברית שבטית, בין אם הקיפה ברית זו שבטים רבים ובין אם היתה מצומצמת בהיקפה, וכך אף הוענק לשליחותו ולתכונתו הזכאריזמאטית מימד לאומי, במקום צביון שבטי בלעדי. בזכות הפעולה שפעל השופט במסגרת הבין-שבטית והעל-שבטית יש אפוא צידוק היסטורי לשימוש שעשה ס' שופטים בכינוי 'ישראל' לכנות בו את האובייקט של מעשה-התשועה והשלטון של השופט, ואין לראות כינוי זה בחזקת הרחבה מלאכותית מאוחרת. אף שעדיין רחוקה הדרך מכאן עד לשלטון שיקיף את כלל ישראל, היו שופטי ישראל בגדר מפלסי דרך לעידן חדש של מנהיגות שעתידה להיות כלל-לאומית וכול-ארצית, מממשל שנתממש הלכה למעשה רק עם ייסוד המלוכה.

בבואנו לבחון את מהות משטר השופטים ואת קווי-האופי המיוחדים של דמות המנהיג-המושע עשויה לשמש כנקודת-המוצא היעילה ביותר המסכת העיונית שעיצב בראשית מאה זו הסוציולוג הנודע מאקס ובר בדבר טיפוס השלטון והממשל השונים, ובכללם טיפוס המשטר הכאריזמאטי. ובר לא היה הראשון שנדרש למושג 'כאריזמה' לציון סגולות יחידות במינן, החורגות מגדר הרגיל והיומיומי. הוא מעיד בפירושו, כי שאל את המונח מחוקר תולדות הכנסייה רודולף וזהם. אולם ובר היה הראשון שהשתית את תופעת הכאריזמה על מצע סוציולוגי ומדיני רחב, והציג אותה כמודל מוגדר של אחד מטיפוסי הסמכות או המנהיגות של יחיד סגולה בחברה. בכך סלל את הדרך להפיכת מושג הכאריזמה למטבע עובר לסוחר, לא רק בתחום מדעי החברה והמדינה, אלא אף בשגרת-הלשון היומיומית, הנזקקת לו לעתים קרובות בשימושים מפוקפקים. ובר עצמו השתמש במושג כאריזמה (*χάρisma*) בראש וראשונה במשמע הנוצרי של הברית החדשה, היינו, מתת חסד או השראת חסד האל. דווקא התייחסותו של ובר אל המשטר הכאריזמאטי כאל קאטיגוריה דתית-טראנסצנדנטאלית בעיקרה — להבדיל ממרבית ממשכי תורתו, אשר מהלו מושג זה בתכנים חילוניים — משווה למשנתו ולניתוחיו רלבאנ-טיות עליונה לגבי החברה במקרא. אמנם במינוח המקראי לא מצינו

אקויוואלנט לשוני מדויק לכאריזמה, אך מתקרב לה המטבע 'רוח ה', המואצלת על המנהיג ומפעמת אותו.

בדיוניו במשטר הכאריזמאטי נגע ובר בשופט הישראלי רק באורח שולי, בלי למצות את קווי האופי של דמותו, שיכלה לשמש מופת לטיפוס האידיאלי (*Idealtypus*) שלו. שכן בניתוחיו האמפיריים העסיקה אותו יותר מן המנהיג הצבאי אישיות כאריזמאטית מובהקת אחרת המופיעה במקרא ובחברות היסטוריות שונות, היינו, הנביא והמתנבאים למיניהם. ואילו חוקרי המקרא וההיסטוריונים שעסקו בתקופת השופטים, כגון אלט, בובר ואולברייט — אם להזכיר רק את הבולטים מבין החלוצים שאימצו להם את המושג כאריזמה ממשנתו של ובר — לא יישמו את מכלול השקפותיו וניתוחיו המבריקים בסוגיה זו לגבי משטר השופטים. חוקרי המקרא סמכו בנדרן על החיבור המיוחד שהקדיש ובר לחברה הישראלית בימי-קדם*, שבו אמנם עמד על תקופת השופטים והשופט הישראלי, אלא שפרט לעצם הזכרת המונח כאריזמה לא הכהיר שם את השקפתו בנושא זה. ואילו מחקריו הכלליים של ובר, שכונסו במפעלו המונומנטאלי על הכלכלה והחברה**, שרק בהם קיבלה תורת-המשטרים שלו, ובכללה תורת המנהיגות הכאריזמאטית, את ניסוחה הכולל והשיטתי ביותר, לא זכו בדרך-כלל שחקר המקרא יידרש להם.

יתר על כן, בינתיים התחדשה ההתעניינות בנושא הכאריזמה בעקבות הקמת המדינות החדשות באסיה ובאפריקה. הדיון האינטנסיבי של סוציולוגים, אנתרופולוגים וחוקרי מדעי המדינה, בייחוד בעשור-השנים האחרון, בטיב המנהיגות הכאריזמאטית בכמה ממדינות אלה הוסיף לסוגיה זו ממדים חדשים, שיש בהם מן העניין גם לגבי המקרא, על-אף המרחק הרב בזמן והשוני בנסיבות ההיסטוריות. האנאלוגיות המתגלות כאן לשאלת הכאריזמה במקרא הן בעלות משמעות רבה יותר מן הדוגמאות שנשאלו בעבר בעיקר מן העולם המערבי. שכן קרקע צמיחתן של המדינות המתפתחות באסיה, ובייחוד באפריקה, ובית-גידולם של קברניטיהן הם החברה השבטית, חברה המונעת עדיין במידה מרובה על-ידי מוטיבאציה דתית-מאגית. בהווי שלהן שונות החברות השבטיות תכלית שינוי מן הציביליזאציה המערבית

* *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, III: Das antike Judentum*², Tübingen 1923

** *Grundriss der Sozialökonomik: Wirtschaft und Gesellschaft*², Tübingen 1925; מהדורה רביעית מתוקנת וסדורה מחדש: טיבינגן 1956, א, עמ' 122—176; ב, עמ' 641—695.

המודרנית, אך הן קרובות קרבה יתירה לחברה המקראית. ברם, רק מאמץ משותף עם בעלי הדיסציפלינות הסוציולוגיות והאנתרופולוגיות, שעיסוקם הוא חקר המנהיגות של המדינות החדשות — שיתוף שעודנו מאתנו והלאה — עשוי להביא למיצוי נאות של סוגיותנו. המבקש להבין על בוריה את המהות הסגולית של משטר-השופטים הכאריזמאטי מן הדין שיעמידו מול שתי צורות-היסוד האחרות של הסמכות או המנהיגות שהן בחזקת משטר לגיטימי שמעלה ובר בחלוקה המשולשת הקלאסית שלו של טיפוס השלטון בחברה האנושית: (א) טיפוס הסמכות או המנהיגות המסורתית; זה מיוצג בישראל מקדמת דנה על-ידי המשטר הפאטריארכאלי-השבטי, היונק את סמכותו מן הייחוס המשפחתי של ראשי בתי-אבות ומוסד הזקנים; (ב) טיפוס הסמכות הליגאלית-הראציונאלית; טיפוס זה נתבמש בישראל במוסד המלוכה ובמנגנון הביורוקראטי שהתמנה מטעמו. על-פי עצם טבעם פועלים שני דפוסי-שלטון הללו במגמות מנוגדות. הסמכות המסורתית נוטה לשמרנות ומנסה לקיים את הסטאטוס-קוו בסדרי החיים, ואילו הסמכות הליגאלית מונעת על-ידי כוחות דינאמיים וראציונאליים-תכליתיים, והיא שואפת להתאים את מערכת החיים לנסיבות ההולכות ומשתנות, חרף המסורת המקורית. אולם יש להם מכנה משותף, והוא המגמה ליציבות ולהתמדה באשר המנהיגות היא בעלת רציפות, ומודעים לה חיי השגרה וענייני השעה.

היפוכם הגמור היא הסמכות הכאריזמאטית, המתייחדת קודם כול באופייה האינדיבידואלי הבלעדי, ואיננה נשענת על מבנה היירארכי. היא ספראדית, רופפת וארעית לפי טבע ברייתה, ואיננה כפופה לחוקי-השלטון המקובלים ולסדרי-החברה היומיומיים. וכדברי ובר: '[סמכות זו] היא איראציונאלית במפורש במשמע שהיא זרה לכל הכללים'. אמנם בהטעמה של 'כל הכללים' יש בוודאי מן הגוומה, כשם שגם החלוקה המשולשת הנוקשה של טיפוס הסמכות והמנהיגות מופלגת מעיקרה. במציאות ההיסטורית טיפוסים אלה אינם מתגלים בצביונם הטהור והערטילאי, אלא הם מהולים ומעורבים באופיים במידה זו או אחרת. במלים אחרות, יש מן היסוד הכאריזמאטי גם בשני טיפוסים המשטרים הלגיטימיים האחרים, תופעה שבה הודה גם ובר, אם-כי הבלית אותה בעיקר רק ביחס לשלטון הליגאלי. אולם ממשיכי תורתו ומבקרי (השווה בעיקר דעתו של שילס) * הטעמו את E. Shils, 'The Concentration and Dispersion of Charisma', *World of Politics*, XI (1958), pp. 1-19; idem, *International Encyclopedia of the*

העובדה, כי הבעיה האמיתית אינה אלא מידת הריכוז או הדלילות של התכונה הכאריזמאטית שזוכים לה דפוסי השלטון למיניהם. לפי הגדרתו של ובר, נחן המנהיג הכאריזמאטי בסגולות גופניות ונפשיות מלידה, החורגות מן המקובל והיומיומי (הוא מכנה תכונה זו בשם *Ausseralltäglichkeit*). הן בעל הכאריזמה הן המאמינים בו רואים את הסגולות הללו כנובעים מכוח עליון. במובן זה האישיות הכאריזמאטית היא בעלת כוחות על-טבעיים ומנהיג בחסד עליון במלוא המשמעות של ביטוי זה. לפי ובר מופיע המנהיג הכאריזמאטי 'בעתות של מצוקה פסיכית, פיסית, כלכלית, מוסרית, דתית או מדינית'. פסק זה, שבינתיים נעשה קלאסי, וכן ההגדרות הנזכרות, הולמים ביותר את השופט הישראלי ואת נסיבות הופעתו. השופט-המושיע הצטיין בסגולות וכישורים בלתי-שגרתיים, הוא נתפס בעיני עצמו ובעיני חסידיו כשליח אלוהים המחלץ את עמו ממשבר לאומי, מעשה המקנה לו סמכות עליונה בחברה.

עובדה אחרונה זו מעבירה אותנו אל האספקט האחר של תופעת הכאריזמה — זיקתה לחברה שנכונה להכיר בסמכות זו. בלא הכרה מצד הציבור אין צידוק לכאריזמה — או שהיא נותרת חסרת-טעם. לפיכך ניתן לראות בתופעה זו פעולת-גומלין בין אישיות המנהיג, מזה, לנוהים אחריה למען כיבוש היעדים הנכספים, מזה. יחס-גומלין זה בין המנהיג למונהגים מפקיע את המושג כאריזמה מן התחום התיאולוגי הבלעדי, שדווקא בו הושם הדגש בחקר המקרא, והופך אותו אף לפינומן חברתי ומדיני. רק בקונטקסט חברתי-היסטורי מסוים יש קיום ומשמעות לשליחותו של בעל הכאריזמה. התנאים או ה'סיי-טואציות' המיוחדות, לפי הז'ארגון של ימינו, שהולידו את ההתפרצות הכאריזמאטית, לא העסיקו את ובר במיוחד, אולם הבאים אחריו הקדישו לבעיה זו תשומת-לב רבה, בייחוד בזיקה לטיב המנהיגות במדינות המתפתחות.*

'סיטואציה' מעין זו, שיצרה אקלים נוח לצמיחת המנהיגות הכאריזמאטית בתולדות ישראל, הגיעה לידי הבשלה בימי השופטים. תקופה זו עמדה בסימן של משבר כפול — מחוץ ומבית: אויבים מחוץ גרמו

Social Sciences, II, 1968, s.v. *Charisma*, Cols. 386-390; והשווה עתה גם: D. A. Rustow, 'The Study of Leadership', in: *Philosophers and Kings — Studies in Leadership*, New York 1970, pp. 14 ff.

* ראה, דרך משל: A. R. Willner, & D. Willner, 'The Rise and Role of Charismatic Leaders', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, CCCLVIII (1965), pp. 77-88

למצב של חוסר-בטחון מתמיד, כאשר אסון אחר אסון, מדיני וצבאי, פוקד את בני ישראל; ובבית הלכה והתערערה הסמכות המסורתית, והתרופפו המסגרות החברתיות הישנות. תהליך התבססותם של שבטי ישראל על הקרקע בימי ההתנחלות והסתגלותם לתנאי יישוב הקבע, ובמידה רבה אף לחיי התרבות הכנענית העירונית, הביאו להעדפת העקרון הטריטוריאלי-היישובי על העקרון הגנטילי וההשתייכות לפי קרבת הדם. כך הלכו ונחלשו מוסדות-ההנהגה השבטיים, ודעכה יוקרתם של ראשי בתי-האבות והזקנים.

אף שסדרי החברה השגרתיים וענייני דיומא הוסיפו להיות בסמכותם של ראשי המשפחות ושל מוסד הזקנים, שוב לא היתה העילית המסורתית מוכשרת לעמוד בפרץ ולשחרר את בני ישראל מלחץ אויב וממצוקת השעבוד. בהכרח נוצר משבר של אמון, ועמו משבר של סמכות. ההנהגה הקיימת, שראוה אחראית לסבלות העם, נדחתה לקרן-זווית, ונאלצה לפנות את הדרך למנהיגים מסוג חדש, שעשויים היו לזכות באמון, לכוון את צעדי העם וליטול על שכמם את מפעל הישועה. עצם ערעורה של הסמכות המסורתית בקרב המשפחה והשבט גרם, שיחידים השתחררו מן הכבלים ההדוקים של בית-האב והמשפחה כדי לצעוד בדרך של יזמה עצמית, שעשויה היתה להוליכם אל קבלת שליחות לאומית. שני האספקטים של התמורה שחלה בחברה הישראלית — ירידת הסמכות המסורתית ועלייתם של אנשים שאינם מזוהים עם נציגי סמכות זו או כפופים לה — כרוכים זה בזה, והם באים על ביטויים בסי' שופטים.

נפתח בפרשיות של דבורה וגדעון. דבורה, שמפאת היותה אשה אין לה מעמד בקרב ההנהגה של המשטר הפאטריארכאלי-השבטי, היא המעוררת את העם למלחמת חירות, היא המפעילה את ברק, והיא הכוח המניע במערכה. גדעון, ש'אלפו הדל במנשה' והוא היצעיר בבית אביו (ו: טו), יוזם את פעולת השחרור וניצב בראשה, הוא — ולא אביו או אחיו הבכירים או נציגי משפחות מיוחסות יותר. אולם הזדגומה הסימפטומאטית ביותר לחוסר-האונים של בעלי הסמכות המסורתית ועלייתו של איש-שוליים, השרוי מחוץ למסגרת החברתית הסדירה, היא פרשת יפתח. לשווא ביקשו זקני גלעד מנהיג מקרב בני מעמד שייטול על שכמו את ההנהגה במלחמת השחרור. בצר להם הם אנוסים לפנות אל יפתח המנודה, בן אשה זונה, שנושל בידי אחיו מנחלת אביו, אבל הוא בעל הכישורים הנאותים והשכיל ללקט טביבו גדוד. יתר על כן, ההנהגה המסורתית נאלצת להיכנע לתכתיבו של יפתח ולמנותו הן ל'קצין', לאמור, למנהיג בימי מלחמה,

הן ל'ראש', היינו, לשליט עליון אף בימי שלום, וכל זאת אגב ויתור על סמכויות השלטון שהיו בידה.

בחלל החברתי והמדיני שנוצר עם התרופפות הסמכות המסורתית, כאשר עדיין לא הוכשרו הכלים המתאימים של הממסד הליגאלי-הראציונאלי, כגון צבא קבע ומנגנון של פקידים, נולדה שעתם של שופטי ישראל. בני ישראל נואשו מקוצר-ידה של ההנהגה הקיימת להביא להם ישועה, וייחלו למנהיג-מושיע. ציפייה ממושכת זו בתנאי מצוקה חמורים אשר העלו את המתח האמוציונאלי עוררה בעם חוויה דתית-לאומית עמוקה, שהגבירה את התחושה הכאריזמאטית. אולם 'סיטואציות' משבר כשלעצמה אין בה די כדי לממש את ההתגלות הכאריזמאטית, ויוכחו התקופות הארוכות של לחץ ושעבוד שקדמו לגאולה, אשר נתמשכו על פני שנים רבות (ראה להלן). בשום מקרה לא קם השופט-המושיע בסמור לשעת פרוץ המשבר. ברי אפוא, שתנאי הכרחי נוסף הוא הופעתו של מנהיג-בכוח, אישיות שעשויה לפרוק מן העם את רגש התסכול ולעוררו מן האפאתיה שהוא שרוי בה; להציב לפניו בבהירות את היעדים הלאומיים ולשמש קאטאליזא-טור למאויים הקולקטיביים. רק התלכדותם של תנאים אלה הולידה בכל אתר ואתר את המנהיגות הכאריזמאטית, שנתגלמה בתולדות ישראל בדמות השופט-המושיע.

נמנה עתה את התכונות ואת המרכיבים העיקריים הטבועים בדמותו של השופט-המושיע הישראלי ובמנהיגותו הכאריזמאטית, כפי שניתן לגזור אותם ממשנתו של ובר ושל הבאים בעקבותיו.* אך מעבר להם מן הראוי להטעים כאן מראש את האלמנט המרכזי, המיוחד לתופעה הישראלית, והוא התמקדות הופעת המושיע בפעולה צבאית ועל-פי-רוב אף הצטיינותו בגבורה אישית. אין התיאור הסכימאטי המובא להלן מתכוון לקפח את השוני והרבגוניות המצויים, לאמיתו של דבר, בדיוקניהם ובמפעלם של השופטים האינדיבידואליים, כשם שאין בהעדרם של תכונה או מרכיב אצל אחד השופטים כדי לסתור עקרונית את דגם-היסוד של ההנהגה הכאריזמאטית. חיסורו של מרכיב-זה או אחר ניתן לזקוף על אופי עיצובו של המקור הספרותי.

1. תנאי מוקדם להבשלת התכונה הכאריזמאטית הוא מצב של משבר, * בניסוח הסכימה שלהלן הסתייעתי לגבי כמה וכמה עניינים בהרצאתו המאלפת של פרופ' אורי טל על הכאריזמה בדמותו של השופט לפי שיטת ובר, הרצאה שהשמיע לפי בקשתי בסמינריון שניהלתי באוניברסיטה העברית בסוף שנות החמישים. מובן, שלא היה יכול להיזקק למחקרים של נושא הכאריזמה שנתפרסמו מאז.

ומעל לכול — משבר הנגרם בשל פגיעה בריבונות הלאומית והטריטוריאליזם, או, במלים אחרות, שעבוד בידי אויב. הופעת כל אחד מן השופטים המושיעים באה רק לאחר לחץ של עם זר שנמשך שנים רבות: שמונה שנים לפני הופעתו של עתניאל (ג: ח); שמונה עשרה שנה לפני אהוד (ג: יד); עשרים שנה לפני דבורה (ד: ג); שבע שנים לפני גדעון (ו: א); שמונה עשרה שנה לפני יפתח (י: ח); וארבעים שנה לפני שמשון ובימיו (יג: א; והשווה טו: ב).

2. הסגולה הכאריזמאטית כרוכה במגע בלתי-אמצעי עם כוחות טראנסצנדנטאליים ובהזדהות עם הסמלים המקודשים ביותר במורשת העם. בישראל מתממשות הוויות אלה בקרבה האינטימית של בעל הכאריזמה לאלוהות ובאמונה הצרופה בה. הללו באות לידי ביטוי בגילויים דתיים ובהשראת רוח-האל על הגיבור, המזכים אותו בהילה בעיני העם ומשמשים דרבון לגבורה אישית. כחוט השני עוברת בס' שופטים ההדגשה בהאצלת רוח-הקודש על המנהיג-המושיע. על עתניאל נאמר: 'ותהי עליו רוח ה' (ג: י); על גדעון: 'ורוח ה' לבשה את גדעון (ו: לד); על יפתח: 'ותהי על יפתח רוח ה' (יא: כט); ובאשר לשמשון: 'ותחל רוח ה' לפעמו (יג: כה). גם חוזרת ונשנית אצלו המליצה: 'ותצלח עליו רוח ה' (יד: ו, יט; טו: יד).

3. יש שהמגע האלוהי נזקק לאותות ולמופתים פומביים לפני מעשה-ההושעה לשם אישור סמכותו של בעל הכאריזמה הן בעיני עצמו הן בתודעת העם. הדוגמה הבולטת ביותר היא גדעון. השואל מאת האל בשעת ההקדשה לשליחותו 'אות שאתה מדבר עמי' (ו: יז), ומבקש ערב פעולתו אות נוסף, כפול ומכופל (פרשת גיזת הצמר). למותר לפרט כאן את האותות המרובים הנזכרים בסיפורים על שמשון, שהועד לתפקידו עוד לפני לידתו (יג: ג ואילך). לפי המסורת העממית קשורים האותות אצל שני המנהיגים קשר הדוק בהופעת מלאך ה' אשר בשורה בפיו בדבר ייעודו של המושיע, מוטיב המגדיל ביתר שאת את אמינותה של השליחות.

4. הסמכות המואצלת על המנהיג הכאריזמאטי היא ספונטאנית — השופטים מתמנים לתפקידם אד-הוק — וכאמור היא אינדיבידואלית, ולפיכך אין היא עוברת בירושה ואינה ניתנת להעברה. מכאן ששום שופט לא הוריש את תפקידו לצאצאיו. המקרה היחיד היוצא דופן — העברת השלטון של גדעון לידי אבימלך — הוא בחזקת אכיפה שרירותית של הסמכות (ראה להלן).

5. מטבע המנהיגות הכאריזמאטית שסמכותה איננה תלויה לא במעמד

חברתי, לא בייחוס אבות, לא בגיל ואף לא במין. מעידות על כך בעליל דמויות כגון יפתח, בעל הייחוס המפוקפק, גדעון ה'נער' והצעיר בבית אביו, ודבורה, השופטת והנביאה. סימן מובהק להעדר ייחוסם של השופטים-המושיעים היא העובדה המאלפת, שאף אחד מביניהם או מבין אבותיהם (פרט לאביו של אהוד; וראה מיד) אין לו זכר במגילות-היוחסין השבטיות שבמקרא. מאידך, נחיתות חברתית או מעמדית כמוכן איננה מעלה הכרחית או קבועה בהופעת השופט-המושיע. מסתבר, שבנוסף לעתניאל בן קנז 'אחי כלב הקטן ממנו' (ג: ט) התייחס גם אהוד בן-גרא על משפחה מכובדת בשבט בנימין (בר' מו: כא; דה"א ח: ג, ז), שהיתה עדיין ידועה בימי דוד (שמ"ב טז: ז). יתר על כן, דומה, שכבר מלכתחילה היה לאהוד מעמד מרכזי בשבט, אף לפני שנטל את היזמה למלחמת שחרור, שכן עמד בראש מעלי המנחה למלך מואב, כשאר ראשי העמים הוואסאלים המגוישים מס לריבון. אם כך, הרי לפנינו מקרה נדיר של טיפוס של מנהיג, הרוכש את התכונה הכאריזמאטית לאחר שהוא כבר מכהן בתפקיד, תופעה המצויה לעתים גם במשטרים כאריזמאטיים אחרים.

6. הופעתם ופועלם של המנהיגים הכאריזמאטיים אינם צמודים בהכרח למרכזים דתיים או חילוניים חשובים. בנדון זה מאלפת העובדה, כי אף לא אחד משופטי ישראל קם באתר שזכה למעמד בכורה בתולדות ישראל, ומכל-שכן להילת קדושה במסורת העם, כגון שכם, בית אל או שילה. דבורה שופטת 'בין הרמה ובין בית אל' בהר אפרים (ד: ה); מקום מושבו של גדעון, עפרה, הופך למרכז-פולחן ישראלי רק לאחר מעשה-ההושעה; יפתח נמלט לארץ טוב שבספר הארץ, ורק לרגל מינויו הוא עובר למצפה וקובע בה את ביתו (יא: יא, לד); ומוצאו של שמשון בצרעה, וראשית פעולתו 'במחנה דן בין צרעה ובין אשתאול' (יג: כה).

7. ואחרון אחרון יש להזכיר את טיב המגע בין המנהיג הכאריזמאטי לעם. קשר זה אינו מושתת על חוקה קבועה ומוגדרת מראש, ולא על מנגנון מינהלי או כפייה שלטונית, אלא על רגשות של הערצה אישית כלפי בעל הכאריזמה מצד חסידיו ועל אמונתם הבלתי-מעורערת בשליחותו. סביב השופט הישראלי מתקבצים מאמיניו בנחייה חופשית, פרט לשמשון, הפועל כזאב בודד, וקרוב לוודאי הוא הדין גם לשמגר בן ענת. התקבצות חבורת הלוחמים היא וולונטארית, כעין מיליציה מתנדבת, המתמסרת למנהיג ללא קבלת שכר סדיר או גמול חומרי קבוע מראש.

אברהם מלמט

בתיעוד של ס' שופטים מצויה דמות יחידה יוצאת דופן של מנהיג, המייצגת אנטיתזה גמורה לכל האמור לעיל — הלא הוא אבימלך בן גרעון. על מעלליו נשתמר סיפור מפורט (פרק ט), שאפשר נכלל אף הוא בספר עקב אותה המגמה של המלקט שהזכרתי להביא פא-ראדיגמות, ובמקרה דנן — להעלות דגם שהייתי מכנה בשם 'אנטי-שופט' או 'אנטי-מושיע'. אכן, אם נבחר את פרשת אבימלך על-פי התוכנות המאפיינות את טיפוס המנהיג הכאריזמטי כמות שנמנו לעיל, נמצא בה את היפוכם הגמור של סממנים אלה או את העדרם המוחלט.

1. להופעת אבימלך לא קדמה תקופה של שעבוד נכרי שחייב מפעל הישועה, וממילא לא באה בעקבותיה תקופה של 'שקט'.
- 2-3. אבימלך אינו פועל מכוח השראה אלוהית, ולא נתגלו לו כל גילויים דתיים. מבצעיו הצבאיים, כל כמה שהיו גזעיים, אינם בחזקת פעולות-הצלה מיד אויב, אלא נועדו לכיבוש, לדיכוי ולהשמדה.
4. אבימלך איננו מופיע באורח ספונטאני, אלא מפלס לו את הדרך לשלטון על-ידי מרחץ-דמים שערך בקרב אחיו. הוא משתית את תביעתו לסמכות ולשררה על ירושת שלטון אביו (ט:ב).
5. בטפטו לשלטון מסתייע אבימלך לא רק בייחוס מצד אביו, אלא אף בקשרי המשפחה מצד אמו, שהתייחסה על מעמד האצולה הכנענית בשכם.

6. בניגוד לשאר השופטים עולה אבימלך לשלטון במרכז עירוני ראשי, העיר שכם, שהייתה מקודשת גם במסורת הישראלית מימי האבות ויהושע. על מקום זה הוא מושל, ואליז הוא קשור עד לחורבנו.

7. סמכותו של אבימלך בשכם, שבה הומלך על-ידי 'בעלי העיר', כלומר, ההנהגה האוליגרכית של המקום, מושתתת על הסכם וברית עם האצולה המקומית. הוא מקים מנגנון ארגוני במקום, ומציב בו את נציגו, הוא זבול, הנחש את התואר 'פקיד' או 'שר העיר' (ט:כח, ל). בתחילת דרכו מסתייע אבימלך בגורר שכירים של 'אנשים ריקים ופחזים', המקבלים את שכרם מאוצר המקדש של בעל ברית אלוהי העיר (ט:ד).

שלטונו של אבימלך לא קם אפוא מכוח הסמכות הכאריזמטית, אלא שאב את תוקפו במידה רבה מזו האידיאלוגיה של מלכות העיר הכנענית. אפשר היה להצביע על כמה וכמה עניינים בקורות ממשלו של אבימלך המגלים זיקה מעניינת לתורת המשטרים של ובר. נזכיר כאן רק את סכסוכו עם האוליגרכיה העירונית של שכם ונסיגתו לנטרל את השפעתה, אם על-ידי מינוי פקידים מסורים מחוץ לשורות

השופט-המושיע כמנהיג

בעלי הייחוס, ואם על-ידי גיוס חברות אנשים נאמנים לו מקרב בני ישראל. שלטונו של אבימלך הושתת אפוא על כניס סימביוזים של היישוב העירוני הכנעני, מזוה, ושל יסודות שבטיים ישראלים, מזוה. ובניגוד למנהיגות הכאריזמטית הצרופה קם שלטונו מתוך מניעים של תאוות שררה וטובת-הנאה פרטית. המסורת הישראלית שללה נסיון זה מעיקרו, ובתודעת העם לא נחשב אבימלך לא למלך ואף לא לשופט בישראל, כיון לאיש שררה סתם, כדברי הכתוב:

וְיִשְׂרָאֵל אֲבִימֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל שְׁלֹשׁ שָׁנִים' (ט:כב).

בסוף דברי אצין, שהשאירה הטבעית לייצב את משטר-השופטים הרופף הגבירה בעם את הנטייה להקנות לתכונה הכאריזמטית דפוסי קבע והחמך למען תיעשה לפעולה סדירה ומאורגנת, העוברת מאב לבן, בקיצור — להפכה לפעולה שבשגרה. מגמה זו, שהיא בחזקת חופעה אוניברסאלית, ידועה בשם 'רטיניזאציה' של הכאריזמה. על רקע זה יש לראות את הצעת המלוכה שהוצעה לגרעון בידי 'איש ישראל', לאמור: 'משל בנו גם אתה גם בן גרעון כי הושתתנו מיד מדין' (ח:כב). אולם עדיין לא היתה השעה כשרה להתלפת המשטר בישראל. גורמים מעכבים שימשו מכאן האמונה המושרשת בתודעת העם בדבר מלכות-שדי, ומכאן עצם הופעתם החוזרת ונשנית של המנהיגים הכאריזמטיים, ממחישי אמונה זו. רק בשלהי המאה ה-19 הוכשרו התנאים הנאותים מבפנים לכינון משטר חדש בישראל, כאשר הם מואצים על-ידי גורמים מדיניים כבדי-משקל מבחוץ, ובראשם האיום הפלשתי. בזאת חוללה הכאריזמה מלהתקיים בצורתה הצרופה והמרוכזת, והיא מתגלגלת ומתמסדת במוסד-המלוכה הישראלי.